

UDK 821.512.133-3:81'373.612.2

**O'TKIR HOSHIMOV NASRIDA HAYVON NOMLARI
ASOSIDAGI O'XSHATISH VA METAFORALARNING POETIK
TABIATI**

**Alqarov Nazarbek Alisher o'g'li,
Toshkent davlat transport
universiteti tadqiqotchisi**

Annotatsiya: Maqolada O'tkir Hoshimov nasridagi hayvon nomlari asosida shakllangan o'xshatish va metaforalarning poetik tabiati tahlil qilinadi. Ko'chishning uch turi – o'lchov, harakat-tovush va baho ko'chishlari ajratilib, har biri matn parchalari asosida izohlanadi. Baholovchi yo'nalish alohida ko'rib chiqiladi va uning ikki qutbi aniqlanadi. Tahlil natijasida o'zbek nasridagi zoomorf ko'chishlarda pasaytiruvchi yo'nalish ustunlik qilishi, ko'taruvchi baho esa faqat qush nomlari doirasida saqlanishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: o'xshatish, metafora, zoomorf ko'chish, baholovchi yo'nalish, o'lchov ko'chishi, poetik tabiat, O'tkir Hoshimov

**THE POETIC NATURE OF SIMILES AND METAPHORS
BASED ON ANIMAL NAMES IN THE PROSE OF UTKIR
HOSHIMOV**

Abstract: The article analyses the poetic nature of similes and metaphors formed on the basis of animal names in the prose of Utkir Hoshimov. Three types of transfer – of measure, of movement and sound, and of evaluation – are distinguished, and each is illustrated by passages from the text. The evaluative direction is examined separately and its two poles are identified. The analysis substantiates that in Uzbek prose the lowering direction prevails in zoomorphic transfers, while the elevating evaluation is preserved only within the domain of bird names.

Keywords: simile, metaphor, zoomorphic transfer, evaluative direction, transfer of measure, poetic nature, Utkir Hoshimov

ПОЭТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА СРАВНЕНИЙ И МЕТАФОР НА ОСНОВЕ НАЗВАНИЙ ЖИВОТНЫХ В ПРОЗЕ УТКИРА ХОШИМОВА

Аннотация: В статье анализируется поэтическая природа сравнений и метафор, образованных на основе названий животных, в прозе Уткира Хошимова. Выделяются три типа переноса – переноса меры, движения и звука, а также оценки, каждый из которых иллюстрируется фрагментами текста. Отдельно рассматривается оценочное направление и определяются два его полюса. Анализ обосновывает, что в узбекской прозе в зооморфных переносах преобладает понижающее направление, а повышающая оценка сохраняется лишь в пределах названий птиц.

Ключевые слова: сравнение, метафора, зооморфный перенос, оценочное направление, перенос меры, поэтическая природа, Уткир Хошимов

Kirish:

Hayvon nomlari asosida shakllangan o'xshatish va metaforalar har bir tilda barqaror qatlam hosil qiladi. Ularning o'ziga xosligi shundaki, ko'chish yo'nalishi deyarli har doim bir tomonlama bo'ladi: hayvon manba maydon, inson esa maqsad maydon vazifasini bajaradi. Teskari yo'nalish, ya'ni insonga xos belgining jonzotga ko'chirilishi ancha siyrak uchraydi. Badiiy matnda bunday ko'chishlar ikki manbadan oziqlanadi. Birinchisi tilda tayyor holda mavjud bo'lgan turg'un birikmalar, ikkinchisi esa yozuvchining o'zi yaratgan individual qiyoslar. Ikki manbani ajratish poetik tahlilning muhim vazifasi hisoblanadi, negaki ular badiiy qiymati bo'yicha farqlanadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o'zbek tilshunosligida zoomorf frazeologizmlar keng o'rganilgan bo'lsa-da, ularning badiiy nasrdagi individual qo'llanishi va baholovchi yo'nalishi alohida masala sifatida qo'yilmagan. Maqolaning

maqsadi ko'chish turlarini ajratish va baholovchi yo'nalishning qutblarini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili:

Metaforaning madaniy universal va madaniy-spetsifik jihatlarini qiyosiy o'rgangan tadqiqotchi turli tillardagi metaforik ko'chishlarning umumiy qolipi bir xil bo'lsa-da, ularning to'ldirilishi madaniyatga bog'liq ekanini ko'rsatgan [1]. Bu qoida zoomorf ko'chishlarni tahlil qilishda tayanch beradi. O'zbek tilining frazeologik boyligini tizimlashtirgan lug'atda zoonim komponentli birikmalarning salmoqli qismi qayd etilgan [2]. Ularning aksariyatida baho salbiy yoki kamsituvchi bo'lib chiqadi. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili asoslarini ishlab chiqqan tadqiqotchi individual o'xshatishlarni turg'un birikmalardan ajratish mezonlarini taklif qilgan [3]. Uning fikricha, individual qiyosning belgisi kontekstga bog'liqligi va lug'atda qayd etilmaganligida ko'rinadi.

Qiyosiy paremiologik tadqiqotlarda hayvon metaforalarining insonni ifodalash vazifasi barqaror ekani ko'rsatilgan [4]. Ekolingvistik yo'nalishdagi ishda esa metaforaning manba maydonlari tahlil qilinib, hayvon maydoni eng faol manbalardan biri ekani qayd etilgan [5]. O'zbek tilida o'xshatish konstruksiyalarining shakllanishini o'rgangan tadqiqotda ularning grammatik ko'rsatkichlari va uslubiy vazifalari tavsiflangan [6]. Bu tavsif ko'chish turlarini ajratishda amaliy yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi:

Tadqiqotda lingvopoetik tahlil, kontekstual tahlil va komponent tahlili metodlaridan foydalanildi. Material sifatida O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" va "Ikki eshik orasi" asarlari olindi. Matndan hayvon nomi qatnashgan o'xshatish va metaforalar ajratib olinib, ular uch parametr bo'yicha izohlandi: ko'chishning turi, ko'chirilayotgan belgi va bahoning yo'nalishi. Birikma turg'un deb faqat u izohli yoki frazeologik lug'atda qayd etilgan hollarda tan olindi [2]. Bahoning yo'nalishi uch qiymat bilan belgilandi: pasaytiruvchi,

ko'taruvchi va betaraf. Baho kontekst asosida aniqlandi, negaki bir birikma turli vaziyatda turlicha ohang olishi mumkin.

Tahlil va natijalar:

Ko'chishning birinchi turi o'lchov ko'chishi deb ataladi. Bunda hayvon nomi kattalik, hajm yoki miqdorning birligi sifatida ishlatiladi va unda baho deyarli sezilmaydi. Masalan: "Hovlining allaqaysi burchagida yotgan mushukdekkina gurji kuchugimiz g'azab bilan akillagancha" [7 – B. 86.]. Bu yerda bir jonzot ikkinchisining o'lchovi bilan tavsiflanadi va qiyos ikki hayvon o'rtasida amalga oshadi. O'lchov ko'chishining yana bir ko'rinishi qarama-qarshi yo'nalishda beriladi: "qariligidan quloqlari osilib qolgan, echkidekkina ozg'in eshak ko'rinadi" [7 – B. 239.]. Bu jumlada odatda kattaroq deb qaralgan jonzot kichikroq jonzot bilan qiyoslanadi va shu qiyos uning holsizligini ko'rsatadi.

Mubolag'a shaklidagi o'lchov ko'chishi ham uchraydi: "echki! Naq tuyadek keladi!" [8 – B. 200.]. Bu yerda qiyos savdo vaziyati bilan bog'liq va u jonzotning qiymatini oshirishga xizmat qiladi. Demak, o'lchov ko'chishi betaraf bo'lsa-da, kontekst unga qo'shimcha vazifa yuklashi mumkin. Ikkinchi tur harakat va tovush ko'chishi hisoblanadi. Bunda jonzotning tashqi qiyofasi emas, uning harakat yoki ovoz chiqarish tarzi insonga ko'chiriladi. Masalan: "Oyim unga ko'zi tushishi bilan chumchuqdek chirqillab qoldi" [7 – B. 199.]. Qiyosda ovozning balandligi va tezligi birlashadi, ammo unda kamsitish ohangi yo'q; aksincha, u tashvishlanishni ifodalaydi.

Harakat ko'chishining og'riq bilan bog'liq ko'rinishi ham mavjud: "U ilon chaqqan odamdek butun gavdasi bilan betoqat" [8 – B. 129.]. Bu yerda jonzotning o'zi tasvirlanmaydi, uning harakati faqat holatning keskinligini o'lchash uchun keltiriladi. Predmetga nisbatan qo'llangan qiyos ham shu turga kiradi: "boshqa qoli bilan esa ilondek simni ushlab turardi" [7 – B. 327.]. Bunda jonzot nomi shaklni bildiradi va unda hech qanday baho sezilmaydi. Demak, harakat-tovush ko'chishi baholovchi jihatdan eng betaraf tur hisoblanadi.

Uchinchi tur baho ko'chishi deb ataladi va u eng ko'p uchraydigan guruhni tashkil etadi. Bunda hayvon nomi insonning sifatini yoki ijtimoiy holatini bildiradi. Bu turda ko'chish deyarli hamisha baho bilan birga keladi va aynan shu jihat uni oldingi ikki turdan ajratib turadi. Baho ko'chishining ko'taruvchi qutbi tor doirada saqlanadi. U asosan tug'ilish va kuch bilan bog'liq vaziyatlarda uchraydi: "Erta-indin qo'chqordek o'g'il tug'ib beradigan xotiniga bitta" [7 – B. 244.]. Bu yerda jonzot nomi salomatlik va bardamlik ma'nosini bildiradi va u tilak ohangida beriladi.

Bolaga nisbatan qo'llangan qiyos ham shu qutbga tegishli: "Bunisi-chi, yasatilgan toychoq oldida turgan bola-chi!" [7 – B. 287.]. Bu jumlada jonzot nomi yoshlik va chiroy bilan bog'lanadi, ya'ni u ijobiy baho tashiydi.

Ko'taruvchi bahoning eng barqaror qismi qush nomlari doirasida saqlanadi. Ovoz va mahorat bilan bog'liq qiyoslarda bulbul nomi doimiy tarzda ijobiy ohangda keladi: "Hushtakning bulbuli o'zimizda!" [7 – B. 239.]. Bu yerda jonzot nomi ustalikni bildiradi va unda hech qanday kamsitish yo'q. Shu qolipning ikkinchi ko'rinishi o'qish mahorati bilan bog'lanadi: "Boyadan beri xatni bulbuligo'yodek o'qiyotgan Fotma kelin ham to'xtab" [8 – B. 163.]. Qiyos an'anaviy adabiy timsolga tayanadi va u matnda izohsiz keltiriladi, ya'ni o'quvchi bilan umumiy zaminga tayaniladi.

Baho ko'chishining pasaytiruvchi qutbi esa ancha keng va u turli sohalarni qamrab oladi. Bu qutbda hayvon nomi aql, xulq yoki ijtimoiy holatning quyi darajasini bildiradi. Pasaytiruvchi qiyoslarning ko'pchiligi lug'atda ham qayd etilgan, ya'ni ular tilda tayyor holda mavjud [2]. Uch turning miqdoriy nisbati alohida e'tiborga loyiq. Baho ko'chishi eng katta guruhni tashkil etadi, harakat-tovush ko'chishi undan kamroq, o'lchov ko'chishi esa eng siyrak uchraydi. Shu taqsimot zoomorf qiyoslarning asosiy vazifasi tasvirlash emas, baholash ekanini ko'rsatadi.

Baholovchi yo'nalishning umumiy manzarasi quyidagicha. Pasaytiruvchi qutb keng va rang-barang, ko'taruvchi qutb esa tor va

cheklangan. Ko'taruvchi baho faqat uch sohada saqlanadi: tug'ilish va kuch, yoshlik va chiroy, hamda ovoz mahorati. Bu taqsimotning zamini madaniy tasavvurda yotadi. Hayvon inson tizimining quyi bo'g'inida turgani uchun unga o'xshatish odatda pasaytirish ma'nosini beradi [4]. Ko'taruvchi baho esa jonzotning inson erisha olmaydigan xususiyatiga, ya'ni qushning ovozigga yoki yosh hayvonning chaqqonligiga qaratiladi. Individual va turg'un qiyoslarni ajratish ham muhim natija beradi. Turg'un birikmalar matnda izohsiz keltiriladi va ular umumiy madaniy zaminga tayanadi. Individual qiyoslar esa kontekstga bog'liq bo'ladi va ularning ma'nosi faqat o'sha vaziyatda ochiladi [3].

Individual qiyosning eng aniq namunasi ikki jonzotni bir-biri bilan solishtirishda ko'rinadi. Bunday qiyos lug'atda qayd etilmagan va u faqat muayyan tasvir uchun yaratilgan. Aynan shu turdagi qiyoslar yozuvchi uslubining o'ziga xosligini belgilaydi va ularning soni turg'un birikmalarga nisbatan ancha kam.

Yana bir kuzatuv qiyoslarning matndagi joylashuviga tegishli. Ular ko'pincha personajlar nutqida uchraydi va muallif bayonida siyrak qo'llanadi. Shu taqsimot qiyoslarning og'zaki nutq bilan bog'liqligini ko'rsatadi va ularning stilistik vazifasini aniqlaydi [6]. Qush nomlari bilan bog'liq qiyoslarning yana bir guruhi ovqat va mahsulot doirasida shakllanadi. Bunday o'rinlarda jonzot nomi sifat ko'rsatkichi vazifasini bajaradi: "Kuniga bir chirpitdan sut beradi. Suti sigirnikidan ham yog'li" [7 – B. 144.]. Bu yerda qiyos ikki jonzotning mahsuloti o'rtasida amalga oshadi va unda savdo mantiqi seziladi. Ov va parranda saqlash bilan bog'liq qiyoslar alohida qatlam hosil qiladi: "Maskovni manman degan bedanalarini qochirdi" [7 – B. 149.]. Bu jumlada jonzot nomi mahoratni emas, raqobatni bildiradi va u insonning yutug'ini o'lchash uchun keltiriladi.

Tovush qatlamidagi qiyoslar tabiat manzarasi tasvirida ham qo'llanadi: "to'rqovoqlardagi bedanalar avjiga chiqib sayrar" [7 – B. 121.]. Bu o'rinda ko'chish yo'q, jonzot o'z holicha tasvirlanadi; ammo shunday o'rinlar

qiyoslarning zaminini tayyorlaydi, negaki o'quvchi jonzotning ovozi avval bevosita eshitadi, so'ngra u qiyos tarkibida keladi. Hasharotlar bilan bog'liq tovush tasviri ham shu vazifani bajaradi: "Hamon chigirtkalar chirillar, allaqayerda kaltakesak chirqillab qo'yardi" [7 – B. 91.]. Bunday parchalarda tovushlar sanaladi va ular makonni to'ldiradi. Qiyos hosil bo'lmaydi, biroq tovushning ma'noviy zaxirasi shakllanadi.

Yig'ma qo'llanishlar esa umumlashtiruvchi vazifani bajaradi: "Jamiki parrandalar-u darrandalarga qiron kepti" [7 – B. 75.]. Bu yerda alohida jonzot emas, butun hayvonot olami nazarda tutiladi va u falokat o'lchovi sifatida keladi. Bunday qo'llanishlar qiyos turkumiga kirmaydi, ammo ular baholovchi qatlamning eng yuqori darajasini ko'rsatadi. Qiyoslarning grammatik shakli ham tahlil uchun ahamiyatli. O'zbek nasrida zoomorf qiyoslar asosan uch ko'rsatkich orqali hosil qilinadi: "-dek", "-day" qo'shimchalari va "singari" yordamchisi. Tanlangan materialda birinchi ikki shakl ustunlik qiladi va ular og'zaki nutqqa yaqinroq turadi [6].

Qo'shimchaning kichraytiruvchi shakli alohida vazifa bajaradi. "-dekkina" shakli qiyosga qo'shimcha ma'no yuklaydi, ya'ni u faqat o'lchovni emas, unga nisbatan munosabatni ham bildiradi. Yuqorida keltirilgan ikki misolda shu shakl uchraydi va ikkalasida ham u achinish yoki istehzo ohangini kuchaytiradi. Qiyoslarning takrorlanishi ham kuzatildi. Ayrim birikmalar matnda bir necha marta, turli personajlar nutqida qaytadi. Takrorlanuvchi qiyoslar odatda turg'un birikmalar bo'lib chiqadi, individual qiyoslar esa bir marta qo'llanadi. Shu kuzatuv ikki guruhni ajratish uchun qo'shimcha mezon beradi [3].

Nihoyat, qiyoslarning matndagi vazifasi bo'yicha ham taqsimot mavjud. Personajning tashqi qiyofasini tavsiflovchi qiyoslar kam, uning holati yoki xatti-harakatini baholovchi qiyoslar esa ko'p. Bu nisbat zoomorf ko'chishlarning portret emas, baho vositasi ekanini yana bir bor tasdiqlaydi [1]. Tahlil natijalarini uch tur bo'yicha jamlaganda quyidagi manzara hosil bo'ladi.

O'lchov ko'chishida jonzot nomi kattalik birligi vazifasini bajaradi va u ko'pincha ikki hayvon o'rtasida amalga oshadi. Harakat-tovush ko'chishida jonzotning tashqi qiyofasi emas, uning harakat tarzi ko'chiriladi va bunda baho deyarli sezilmaydi. Baho ko'chishida esa jonzot nomi insonning sifatini bildiradi va u doimo ohang bilan birga keladi. Uch turning badiiy qiymati ham turlicha. O'lchov va harakat ko'chishlari tasvirning aniqligini oshiradi, baho ko'chishi esa personajga munosabatni shakllantiradi. Yozuvchi poetikasining o'ziga xosligi aynan birinchi ikki turda ko'proq namoyon bo'ladi, negaki ular tilda tayyor holda mavjud emas [3].

Xulosa:

O'tkir Hoshimov nasrida hayvon nomlari asosidagi ko'chishlar uch turga ajraladi: o'lchov ko'chishi, harakat-tovush ko'chishi va baho ko'chishi. Ularning miqdoriy nisbati zoomorf qiyoslarning asosiy vazifasi baholash ekanini ko'rsatadi. O'lchov va harakat-tovush ko'chishlari baholovchi jihatdan betaraf bo'lib, ular tasvirning aniqligini ta'minlashga xizmat qiladi. Baho ko'chishi esa doimo ohang bilan birga keladi va u eng katta guruhni tashkil etadi. Baholovchi yo'nalishning ikki qutbi nomutanosib taqsimlangan. Pasaytiruvchi qutb keng va rang-barang, ko'taruvchi qutb esa tor bo'lib, u faqat tug'ilish va kuch, yoshlik va chiroy hamda ovoz mahorati sohalarida saqlanadi. Individual va turg'un qiyoslarni ajratish yozuvchi uslubini baholash uchun zarur. Turg'un birikmalar izohsiz keltiriladi, individual qiyoslar esa kontekstga bog'liq bo'ladi va ular yozuvchi poetikasining o'ziga xos jihatini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kövecses Z. Metaphor in Culture: Universality and Variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 314 p.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 407 b.
3. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 123 b.

4. Normuradova N. Ingliz va o'zbek tillaridagi zoonim komponentli maqollarning qiyosiy tahlili // Xorijiy filologiya. – Samarqand, 2021. – №3. – B. 88–94.
5. Akhmedov O. Ecolinguistic Analysis of Metaphorical Source Domains // Philology Matters. – Tashkent, 2022. – Vol. 2022, No. 2. – P. 45–58.
6. Mamatov A.E. O'zbek tilida o'xshatishlarning lingvistik tabiati. – Toshkent: Universitet, 2019. – 168 b.
7. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari: qissa va hikoyalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 336 b.
8. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi: roman. – Toshkent: "Sharq", 2012. – 624 b.